

ІСТОРІЯ

О.Б. Бубенок

МАСКУТИ НА СХІДНОМУ КАВКАЗІ

ОДНІЄЮ з тих іраномовних етнічних груп, яка взяла участь у формуванні Хозарської держави, а можливо і хозарського етносу, були маскути. На думку дослідників, маскути часів раннього Середньовіччя – це нащадки масагетів часів Античності із Середньої Азії, про яких згадував Геродот. Сучасні історики вважають, що згодом, під час переселення сарматських племен у IV–III ст. до н.е., масагети опинилися в степах Східної Європи, звідкіля вони в перші століття нової ери переселилися до Східного Кавказу. Слід зазначити, що ця проблема знайшла певне відображення в монографіях М.І. Артамонова, О.В. Гадла, А.П. Новосельцева, Л.Б. Гмирі та інших дослідників [Артамонов 1962, 51–52, 61, 212, 227; Гадло 1979, 31–35; Новосельцев 1990, 92; Гмыря 1993, 290–291]. Проте ці наукові розробки торкалися окремих аспектів маскутської проблеми і до сьогодні ще не було написане окреме дослідження, присвячене маскутам, де б спеціально висвітлювались питання локалізації маскутів на Східному Кавказі, проблеми їхнього походження та зв'язку з аланами, питання їхньої участі в етногенезі народів Дагестану та Азербайджану, характер взаємовідносин маскутів із дагестанськими гунами, хозарами та іншими сусідніми народами регіону тощо. Отже, запропонована наукова розвідка має на меті дати відповіді на існуючі питання з історії маловідомих маскутів Східного Кавказу.

У більшості сучасних дослідників вже не існує сумнівів, що маскути часів раннього Середньовіччя – це нащадки масагетів часів Античності із Середньої Азії. Геродот у своїй “Історії греко-перських війн” першим з істориків навів досить докладну інформацію про масагетів. “Батько історії” локалізував масагетів десь у глибинах Азії: “Кажуть, що цей народ є і великий, і войовничий і мешкає там, де небо розвиднюється і сходить сонце за рікою Араксом і супроти ісседонів” [Геродот I, 201].

Геродот увесь час вказує на те, що масагети живуть по той бік Араксу. Так, у розповіді про похід перського царя Кіра проти “цариці масагетів” Томіри він зазначив: “А Кір після цього, бачачи, що хитрощами йому не досягти успіху, подався до Араксу і відкрито пішов війною проти масагетів” [Геродот I, 204]; “Коли він перейшов на той бік Араксу, він заночував там, і поки він спав у країні масагетів, він побачив сон...” [Геродот I, 209]; “Кір відійшов на один день шляху від Араксу...” [Геродот I, 211]. Локалізуються масагети Геродотом за Араксом і в третій легенді про походження скіфів: “...із кочівниками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей масагети, і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кімерію” [Геродот IV, 11]. Геродот також дає докладні відомості про Аракс: “Ріка Аракс витікає з країни матієнців, звідкіля витікає і Гінд... Аракс звивається, маючи сорок гирлів, з яких всі, крім одного, вливаються в болото та нетечі... Проте одне з гирлів Араксу вільно тече до Каспійського моря” [Геродот I, 202]. Якщо враховувати, що “болота” – це Аральське море і тільки одна ріка в давні часи періодично впадала в Каспійське море, то під Араксом Геродота слід розуміти Амудар’ю. Отже, за часів Геродота масагети мали проживати у степах на північ від цієї великої ріки. Таку локалізацію масагетів підтверджує й інше повідомлення Геродота: “Отже, західну частину цього моря, що називається Каспійським, обмежує Кавказ, але з боку, де небо розвиднюється і де сходить сонце, простягається безкінечна рівнина, куди не кинеш оком. Саме на обширній частині цієї великої рівнини живуть масагети, проти яких забгнулося Кірові вирушити в похід” [Геродот I, 204].

Геродот першим вказав на етнічну спорідненість масагетів зі скіфами: “А є такі, які кажуть, що масагети належать до племені скіфів” [Геродот I, 201]. Це підтверджують інші спостереження Геродота:

“Масагети одягаються так, як скифи, і спосіб життя в них є такий самий. Воюють вони як кінні, так і піші (бо вміють воювати обома способами). Вони – лучники і металники дротиків і мають при собі сокири. Для всякої зброї вони використовують золото і мідь...” [Геродот I, 215]. Проте масагети на деякий період зникли зі сторінок історичних творів, бо не брали активну участь у політичних подіях.

Грецький автор Страбон у своїй “Географії” також підтвердив факт перебування у I ст. до н.е. масагетів у центрі Азії і при цьому не тільки повторив інформацію Геродота про масагетів, а й додав нові подробиці щодо масагетів, чого не було у творі Геродота. Так, Страбон продовжував локалізувати масагетів на схід від Каспійського моря: “Что же касается племен, обитавших за Каспийским морем, то одних они (греческие историки. – *О.Б.*) называли саками, других – массагетами, не будучи в состоянии сообщить о них ничего определенного, хотя эти историки и описывали войну Кира с массагетами (XI, VI, 1)... Большинство скифов, начиная от Каспийского моря, называется даями. Племена, живущие восточнее последних, носят названия массагетов и саков, прочих же называют общим именем скифов, но у каждого племени есть свое особое имя (XI, VIII, 1)” [Страбон 1964, 480, 483]. При цьому Страбон дає зрозуміти, що масагети – це не одне плем’я, а угруповання племен, які належали навіть до різних господарсько-культурних типів: “О массагетах передают рассказы в таком роде: одни из них обитают в горах, другие – на равнинах, третьи – на болотах, которые образуют реки, четвертые – на островах и болотах. Более того, по их словам, страна наводняется рекой Араксом (Амударьей. – *О.Б.*), которая, разветвляясь на множество рукавов, впадает на севере всеми остальными своими устьями в другое море (Аральское. – *О.Б.*) и только одним устьем – в Гирканский залив (восточное побережье Каспийского моря. – *О.Б.*) (XI, VIII, 6)... Массагеты, живущие на островах, питаются ввиду отсутствия зерна для посева кореньями и дикорастущими плодами; одеждой им служит древесное лыко.... Болотные жители питаются рыбой и одеваются в шкуры тюленей, заходящих сюда с моря. Жители гор также питаются дикорас-

тущими плодами; у них есть лишь немного овец, поэтому они режут их, сохраняя на шерсть и молоко... Обитатели равнин не занимаются земледелием (хотя земля у них есть), но живут на манер кочевников и скифов, питаются бараниной и рыбой. У всех такого рода племен находим и некий общий образ жизни, о чем я нередко упоминаю: их погребальные обряды, обычаи и весь быт схожи (XI, VIII, 7)” [Страбон 1964, 485]. При цьому Страбон навіть згадує деякі назви масагетських племен: “К племени массагетов и саков относятся также аттасии и хорасмии (XI, VIII, 8)” [Страбон 1964, 485].

Вже на початку нової ери масагети стали активними учасниками подій, але за межами Середньої Азії, що було пов’язано з експансією аланів. Так, Пліній у своєму історичному творі відзначив, що у I ст. н.е. на північному кордоні від землі албанів проживала етнічна група *mazacas*, у якій О.В. Гадло схильний був бачити масагетів [Гадло 1979, 35]. А грекомовний автор II–III ст. Кассій Діон у своїй “Римській історії”, при описі політичних подій на Кавказі у 135 р., не тільки локалізував масагетів на Кавказі, а й поставив знак рівності між аланами і масагетами: “Таким образом, война против иудеев подошла к концу, но другая, начатая по Фарасманову подстрекательству аланами (которые суть массагеты), жестоко потрясла Албанию и Мидию, достигнув Армении и Каппадокии. Однако затем она прекратилась, так как аланы, с одной стороны, были улагодворены дарами Вологеза, с другой – остановились в страхе перед Флавием Адрианом, правителем Каппадокии...” [Алемань 2003, 130–131].

Латиномовний автор IV ст. Амміан Марцеллін у своєму творі “Діяння” при описі подій IV ст. зазначив, що під час походу проти перського шаха Шапура II римський імператор Юліан у своїй промові до воїнів згадав про масагетів як про аланів і також локалізував їх на Східному Кавказі: “...не говоря уже о Лукулле или Помпее, который, пройдя земли албанов и массагетов, которых мы теперь называем аланами, видел Каспийское море, – мы знаем, что легат Антония Вентидий нанес в этих местах бесчисленное множество пораженных врагам”¹ [Алемань 2003, 68–69]. Проте

при описі північної частини Таврії (Cheronesus Taurica) Амміан Марцеллін згадував про масагетів і аланів як про окремі народи: “В самом начале этого края, там, где кончаются Рипейские горы, живут аремфеи, справедливые люди, известные своим миролюбием. Через их страну протекают реки Хрон и Бисула. Около этого народа обитают массагеты, аланы и саргеты, а также многие неизвестные народы, но ни названия их, ни обычаи нам неведомы”²² [Алемань 2003, 68].

Виходячи з даних античних авторів, можна припустити, що від початку масагети являли собою іраномовну етнічну групу, яка до нової ери мешкала у глибинах Азії. Проте у перші століття нової ери масагети у складі аланської орди переселилися на захід, внаслідок чого частина з них опинилася на Східному Кавказі, а решта переселилася до Північного Причорномор'я. Тому зрозуміло, чому античні автори ставили знак рівності між масагетами та аланами. У зв'язку з цим доречно нагадати спостереження Амміана Марцелліна щодо поширення назви *алани*: “Аланы делят на две части земли (Европы и Азии. – О.Б.), и хотя довольно отделены от других... они объединяются одним именем и все называются Аланы, потому что имеют подобные обычаи, дикий образ жизни и такое же оружие” [Аммиан Марцеллин 1949, 304–305]. З огляду на це можна припустити, що згадані за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя на Східному Кавказі алани могли являти собою власне масагетів, які оселилися там. Аналіз повідомлень грекомовних та латиномовних авторів про події I–VI ст. – Светонія (I–II ст.), Тацита (I–II ст.), Йосипа Флавія (I ст.), Фемістія (IV ст.), Менандра (VI ст.) та Прокопія Кейсарійського (VI ст.) – свідчить про постійне перебування аланів за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя біля Каспійських воріт (Дербентського проходу), і це при відсутності згадок про масагетів [Алемань 2003, 53, 57, 138, 158, 253, 264]. Хоча ми знаємо, що там перебували масагети! Проте за часів раннього Середньовіччя у письмових джерелах вірменського походження як жителі Східного Кавказу були представлені не стільки алани, скільки масагети, більш відомі як *маскути*.

Вже вірменські історики V ст. згадували маскутів у зв'язку з подіями, що відбувалися на Близькому та Середньому Сході. Так, про маскутів йдеться в “Історії” вірменського автора Агантагехоса, написаній як у вірменській скороченій редакції, так і в розширеній грецькій десь між 461-м та 465 рр. У грецькій редакції повідомляється, що при вірменському цареві Трдаті після 301 р. християнство поширилося “до границ масаха-гуннов и ворот каспиев и той части, где сторона алан”. У вірменській же редакції зазначено: “...до границ маскутов и по направлению к стране алан, до страны касиев” [Гадло 1979, 32]. З цього виходить, що “масахи” в грецькому тексті і “маскути” у вірменському варіанті – це один і той же народ. Далі в грецькому тексті при переліченні посад при дворі вірменського царя Агантагехоса згадує “топократора страны масаха-гуннов”, чим підкреслюється його високий соціальний статус. Це підтверджується у вступі до грецького варіанта твору Агантагехоса, де цар “масаха-маскутів” названий одним із чотирьох царів парфянської династії [Гадло 1979, 32].

В “Історії Вірменії” Фавтоса Бузанда, написаній у 70-ті рр. V ст., повідомляється про боротьбу вірменського царя Хосрова II Котака, який перебував на престолі з 332-го по 338 р., з царем маскутів Санесаном, який був його родичем і ще Трдатом був відправлений до північно-східних областей вірменської держави, в м. Патакаракан, разом із просвітницькою місією святого Григоріса. Проте після смерті Трдата Санесан відокремився від Вірменії, сприяв відновленню язичництва та взяв участь у вбивстві Григоріса. Далі Санесан напав на Вірменію, але, незважаючи на великий перелік племен у його війську, зазнав поразки від вірменського царя Хосрова. Цікаво, що Санесан був названий не тільки царем маскутів, а й “повелителем гунів” [Фавтос 1962, 14–15].

Про ці ж події йдеться в “Історії країни Алуанк” більш пізнього вірменського історика Мовсеса Калакантуаци. Проте у нього цар маскутів в одному випадку названий Санатруком, а в іншому – Санесаном [Мовсес Калакантуаци 1984, 34, 71]. О.В. Гадло, керуючись перекладом К. Патканяна, прийшов до висновку, що у тій частині твору Мовсеса Калакантуаци, де йдеться про

битву біля Ошаканської скелі, полководець Санатрука (Санесана) згадується під іменем *Анаріска*, в якому О.В. Гадло вбачає осетинський термін *анарисгæ* – “той, хто не відчуває болю” [Гадло 1979, 36]. Однак автор останнього перекладу твору Мовсеса Калакантуаци з давньовірменської на російську Ш.В. Смбалян не згоден з цим, бо вважає, що в даному випадку йдеться не про антропонім, а про словосполучення, яке має означати давньовірменською “велетень жахливий” [Мовсэс Калакантуаци 1984, 186, прим. 59].

Таким чином, дані письмових джерел про маскутів у IV ст. дають підстави вважати, що первісна територія маскутів була розташована на Каспійському узбережжі в Південному Дагестані на північ від сучасного Дербента, там, де джерела в більш пізній період локалізували “країну гунів” [Артамонов 1962, 61; Гадло 1979, 35; Новосельцев 1990, 92]. Проте у другій половині IV ст. ситуація дещо змінилася.

Так, вірменський автор V ст. Єгіше повідомляє, що в 460–462 рр. албанський князь Ваче підняв повстання проти персів і за допомогою маскутів та одинадцяти царів горців оволодів фортецею Чора в Дагестані. Однак протягом року він змушений був воювати з хайландурами, які були союзниками персів. Після цього цар Албанії переселив частину маскутів на південь від укріплень, тобто розселив їх у Північній Албанії [Єгішэ 1971, 169]. Таким чином, ранні зведення вірменських істориків дозволяють окреслити територію маскутів до 463 р. в приморському Дагестані, а після того їхня територія поширювалась і на Північну Албанію [мал. 1]. У зв'язку з цим інтерес становить припущення А.П. Новосельцева, згідно з яким у першій половині IV ст. у приморському Дагестані існувало могутнє політичне об'єднання маскутських племен, яке згодом було знищене гуннами [Новосельцев 1990, 92]. Згадки письмових джерел про маскутів більш пізнього періоду дозволяють локалізувати маскутів як на південь, так і на північ від Дербента.

Так, у VII ст. автор “Вірменської географії” відзначав, що маскути проживали на південь від Дербента, а по сусідству з ними, на північ від Дербента, знаходились володіння гунів [Патканов 1883, 31]. У VIII ст. Гевонд, розповідаючи про арабо-хо-

зарські війни, відзначив, що у 730–731 рр. хозарські війська з півночі пройшли через володіння гунів, минули прохід Чора (Дербент) та досягли землі маскутів і згодом форсували р. Аракс та опинилися в Пайтакарані [Гевонд 1862, 71–72]. Проте арабські автори часів Аббасидського халіфату, розповідаючи про драматичні події початку VIII ст., згадують на Східному Кавказі одинадцять царів гір, і серед них царя володіння Маскат, що знаходилось між Серіром та Філаком. Як справедливо зазначив М.І. Артамонов, “Маскат явно відповідає країні маскутів вірменських авторів” [Артамонов 1962, 226–227]. Навіть на початку X ст. Ібн Факір, розповідаючи про народи, які мешкали на північ від Дербента, все ж таки згадав правителя маскутів: “За Дербентом – царь сабиров и лесгов, царь филина, царь маскутов” [Алемань 2003, 326]. У даному випадку логічно припустити, що йдеться насамперед про північних маскутів, які з часом могли відокремитись від опіки гунів та стати автономним державним утворенням у межах Хозарського каганату. За даними хроніки “Таріх ал-Абваб”, країна Маскат аж до 833 р. зберігала своїх самостійних правителів [Минорский 1963, 110–112]. Проте у даному випадку не зрозуміло, про яких маскутів йдеться: тих, хто жив на північ від Дербента, чи тих, хто проживав на південь від цієї фортеці. О.В. Гадло вважав, що це були маскути, які мешкали на південь від Дербента. Аналізуючи повідомлення Ібн Хордадбеха про ситуацію на Східному Кавказі в IX ст., дослідник помітив деякі, на його погляд, помилки: “Царство Алан названо раніше Серір, Філан та Маскат, а Маскат, розташований на південь від Дербента, названий за країною Філан, що локалізується на місці федерації Акуша-Дарго на північний захід від Дербента”. Саме ця розбіжність і дала підстави О.В. Гадлу вважати, що “список “володінь за ал-Бабом” являє собою непослідовну компіляцію, в якій переплутана послідовність реально існуючих політичних утворень” [Гадло 1979, 35, 151]. Проте якщо виходити з того, що перелік державних утворень в Ібн Хордадбеха поданий правильно з півночі на південь, то виходить, що у IX ст. маскути проживали на північ від Дербента і мали свого правителя. І вже при описі подій кінця

IX – початку X ст. маскути не згадуються в письмових джерелах, що може свідчити про процес асиміляції маскутів сусідами. Виходячи з того, що ще з часів пізньої Античності масагети (маскути) ототожнювалися з аланами, є сенс вважати маскутами тих аланів, які проживали за часів раннього Середньовіччя біля Дербентського проходу. Про присутність аланів у Дагестані в цей період можуть свідчити дані письмових джерел. Проте алани згадуються у творах ранньосередньовічних вірменомовних авторів – Фавтоса, Мойсея Хоренського, Єгіше та ін. лише як населення центральної частини Північного Кавказу. При цьому маскути й алани не згадувались разом, якщо йшлося про населення Східного Кавказу [Фавтос 1962, 16; Мойсей Хоренский 1858, 134; Егішэ 1971, 236; Алемань 2003, 364–388]. Крім того, повідомлення інших пізньоантичних та ранньосередньовічних авторів дозволяють локалізувати аланів не лише на Центральному Кавказі, а й у районі Дербентського проходу. З огляду на це великий інтерес становить ситуація із вживанням за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя терміна “Ворота аланів”. Традиційною є думка, що така назва відповідала тільки Дар’яльському проходові в центрі Кавказу. Проте аналіз деяких письмових джерел дозволяє висловити певні сумніви щодо цього.

Вже першу появу аланів на Близькому Сході грекомовний історик Йосип пов’язав із Каспійськими воротами. Саме в 35 р. царі іберів та албанів для боротьби з парфянським царем Артабаном звернулися по допомогу до аланів: “...привзвали против Артабана аланов, открыв Каспийские ворота и дав проход через свои земли” [Алемань 2003, 138]. В перші ж століття нової ери починають з’являтися перші відомості про “Ворота аланів”, що мали знаходитись поруч з Албанією. Так, у пехлевійському написі Кірдіра, де описуються події часів правління сасанідського шаха Шапура I (III ст. н.е.), зазначені області, на які здійснив свої походи шах: “...страна Армения, Иберия, Албания и Баласаган до самых Врат аланов” [Алемань 2003, 444]. На думку А. Алеманя, сусідня з “Воротами аланів” область *Баласаган* – це східна частина Албанії, тобто та територія, що була сусідньою до Каспійських воріт (Дер-

бентського проходу) [Алемань 2003, 446]. Сам Шапур I у своєму написі на “Каба-і Зарадушт” перелічує провінції власної імперії у такому порядку: “Армения, Иберия, Македония, Албания и Баласаган вплоть до горы Кавказ и Врат аланов и всей горы Парешавара”. На думку А. Алеманя, Парешавар – це гори Ельбурс [Алемань 2003, 444–447]. Отже, у III ст. н.е. “Ворота аланів” в уявленнях персів знаходилися не на Центральному Кавказі, а на Східному.

В V ст. вірменський історик Єгіше також локалізував “Ворота аланів” на північних кордонах Албанії. За його даними, під час свого перебування на престолі перський шах Пероз (457–484 рр.) зазнав непокори з боку албанів. Тоді довелося вдатися до рішучих дій: “Когда [персы] увидели, что ни силой, ни добром не смогли прийти к согласию, они взяли много сокровищ в стране хайландуров, открыли Аланские Ворота, вывели многочисленное войско гуннов и воевали один год с царем албанов” [Алемань 2003, 372]. Про присутність аланів на Східному Кавказі в VI ст. продовжували свідчити візантійські автори. Так, Меандр повідомляв про те, що в 561 р. візантійський посол Петро і перський посланець Газд-Гушнасп Зіх у Дарі, що знаходилась у Верхній Месопотамії, підписали мирну угоду на п’ятдесят років, де “в первом решении было записано, чтобы не позволять персам, гуннам, аланам или другим варварам переходить через ущелье прохода, называемого Хорузон, и через Каспийские Ворота во владения ромеев” [Алемань 2003, 253–255; Менандр 1860, 342]. Інформацію Менандра підтверджує його сучасник та співвітчизник Прокопій Кейсарійський: “Всю страну, которая простирается от горы Кавказ до Каспийских Ворот, населяют аланы, народ независимый, из которого большая часть является союзниками персов...” [Алемань 2003, 264; Прокопий... 1959, 381]. Досить цікаво, що за часів раннього Середньовіччя продовжували локалізувати аланів та “Ворота аланів” на Східному Кавказі і вчені Арабського халіфату.

Так, арабський географ X ст. Ібн Хаукаль відніс до жителів Дербента також аланів: “Город Дербент (Bab al-Abwab) у Каспийского моря (bahg al-Hazar) является портом дагестанских сариров (as-Sarig),

аланов (al-Lan), всех областей Табаристана, Гурмана, областей, населенных неверными (buldan al-kufur), и Делема” [Алемань 2003, 327]. Проте найбільший інтерес становить інформація про знаходження “Воріт аланів” на Східному Кавказі. Так, перський компілятор ат-Табарі – ал-Баламі, розповідаючи про похід Мервана в 735 р. проти хозарів, відзначив його дії: “...собрал войско и вторгся через долину, которая называется *Bab al-Lan* (Аланские ворота. – О.Б.), убивая и сжигая все, пока не достиг Самандара” [Алемань 2003, 356]. У творах мусульманських географів IX ст. також утримується досить суперечлива інформація про перебування аланів поблизу Дербентського проходу. Так, Сухраб (Ібн Сарабійун) подає інформацію про ріку Кура: “Знакомство с ал-Кур, а это – река Внутренней Армении. Начало ее – из горы, около которой находится Баб ал-Абваб в стране ал-Лан, идет эта река, простираясь до города Тифлиса с его восточной стороны. Затем идет к месту слияния, затем впадает в море Джурджана” [Калинина 1988, 113, 117]. На перший погляд може скластися враження, що алани проживали поруч із Дербентським проходом, який у мусульманських джерелах традиційно називався *Баб ал-Абваб* – “Ворота воріт”. Проте детальний аналіз цього повідомлення дозволяє зробити висновок, що Сухраб помилково назвав “Воротами воріт” не Дербентський прохід, а Дар’яльський. Однак у мусульманських географів є інший термін, що більш підходить для позначення Дербентського проходу. Так, ал-Хварізмі (IX ст.) та Сухраб згадують гору (?) *Баб ал-Хазар ва ал-Лан* – “Ворота хозарів та аланів” [Калинина 1988, 42, 115]. Як зазначила Т.М. Калініна, «ал-Хварізмі, окрім “країни аланів”, знає також пункти “Ворота хозарів та аланів” – досить реальну, сучасну йому назву» [Калинина 1988, 96]. Є підстави вважати, що так у IX ст. вчені Арабського халіфату могли називати Дербентський прохід, бо хозари мешкали поблизу Дербента, а не Дар’яла, щодо якого використовували термін *Баб ал-Лан*. Проте щодо Дербентського проходу мусульманські автори найчастіше використовували термін *Баб ал-Абваб* – “Ворота воріт” [Калинина 1988, 17, 42, 83, 84, 116, 117, 125, 146, 149].

У періоди пізньої Античності та раннього Середньовіччя греко-римські, а згодом і візантійські автори називали Дербентський прохід “Каспійськими воротами” [Алемань 2003, 253–255, 264; Менандр 1860, 342]. Вірменські ж автори називали цей прохід *Чора (Джора)* – “ущелина” [Артамонов 1962, 170; Моисей Хоренский 1858, 134; Египшэ 1971, 31; Патканов 1883, 31]. За часів Хосроя Ануширвана тут було збудовано фортецю Дербент, назва якої перекладається із середньоперської як “Закриті ворота”. Аналізуючи повідомлення ранньосередньовічних авторів, М.І. Артамонов прийшов до висновку, що “місто Чора і Дербент – це одне і те ж і можливі нюанси в значенні цих термінів вагомій ролі не відіграють” [Артамонов 2001, 170]. Отже, різними авторами щодо одного і того ж проходу використовувались різноманітні терміни: *Каспійські ворота, Ворота Чора, Баб ал-Абваб, Ворота хозарів, Дербентський прохід* тощо. Якщо виходити з того, що за часів пізньої Античності і раннього Середньовіччя з обох боків проходу, на південь і на північ, проживали масагети-маскути [мал. 1], яких традиційно відносили до числа аланів, то є підстави вважати, що іноді Дербентський прохід називали “Ворота аланів” та у деяких випадках плутали з Дар’яльським проходом.

Великий інтерес становить насамперед доля тих маскутів, які залишилися на території Дагестану, на північ від Дербента. Письмові джерела свідчать, що сусіднім до маскутів етносом були дагестанські гуни, подорож до яких здійснив у другій половині VII ст. албанській єпископ Ісраель, що знайшло своє відображення у творі вірменського автора Мовсеса Каланкатуаці. Проте вірменський інформатор, посилаючись на повідомлення Ісраеля, особливо відзначив поховальні традиції дагестанських гунів, що знаходять аналоги серед язичницьких поховальних обрядів багатьох іраномовних народів [Bubenok 2001]. Про похорон у “гунів” він писав так: “Трубили [в труби] и били в барабаны над трупами, ножом или палашом делали кровоточащие надрезы на своих щеках, на руках и ногах. То было адское зрелище, когда совершенно нагие мужчины – муж за мужем и отряд за отрядом – бились мечами на ристалище у могил. Многочисленные

толпы людей состязались друг с другом, а после предавались разврату и скакали на лошадях то в ту, то в другую сторону. Кто плакал и рыдал, а кто забавлялся по дьявольскому обычаю своему. Они забавлялись, резвились, пускались в пляски и предавались скверным поступкам...” [Мовсэс Калакантуаци 1984, 124]. Досить цікаво, що аналогічні поховальні звичаї були зафіксовані Геродотом у скіфів. За даними грецького історика, під час похорону свого царя скіфи чинили таке: “Ті, до яких привозять померлого, роблять те саме, що й царські скіфи: відрізують кінчик вуха, стрижуть на голові волосся, дряпають в різних місцях рамено, вкривають синцями лоб і ніс і проколюють стрілою ліву руку” [Геродот IV, 71]. За даними Б.О. Калоева, ще у ХІХ ст. аналогічні поховальні традиції зберігалися серед кавказьких нащадків аланів – осетинів. Так, під час похорону в осетинів чоловіки і жінки дряпали собі обличчя, лупцювали себе кулаками, палкою та навіть спеціальним батогом. А ще під час похорону і через рік на поминках осетини влаштовували кінські змагання на честь небіжчика, тобто кінь, який прихоронив першим, присвячувався йому [Калоев 1984]. А.П. Новосельцев, який вважав дагестанських гунів хозарами, проаналізувавши їхні поховальні звичаї, прийшов до такого висновку: “Описані Ізраелем звичаї нагадують деякі звичаї стародавніх скіфів, охарактеризовані Геродотом, і, здається, доводять спадкоємність між давньоіранськими кочівниками і хозарами VII ст.” [Новосельцев 1990, 145].

Якщо поховальні традиції є дуже стійкими ідеологічними уявленнями, то інші релігійні уявлення у кочівників з часом можуть піддаватися трансформації. Як доказ цього можна навести дані Мовсеса Калакантуаци, який, посилаючись на єпископа Ізраеля, відзначив у пантеоні дагестанських гунів два божества: “Если громогласное огненное сверкание молнии, обжигающее эфир, поражало человека или другое животное, то они считали, что это жертва, посвященная богу Куару, и служили ему. И еще почитаемому ими идола какому-то, огромному и безобразному богу Тангри-хану, которого персы называют Аспандиант, приносили в жертву коней на кострах” [Мовсэс Калакантуаци 1984, 124].

Великий інтерес становлять імена богів дагестанських гунів. Так, ім’я “гунського” бога *Куар* дуже добре нагадує назву язичницького божества східних слов’ян *Хорьс*, що згадується в “Повісті врем’яних літ” при описі подій 980 р. [Повість врем’яних літ 1990, 132–133]. В.І. Абаєв вважав, що ім’я бога *Хорьс* мало іранське походження і тому в Хорсі слід вбачати старого аланського бога, ім’я якого слід перекладати як “добрий, хороший” [Абаєв 1965, 115]. Б.О. Рыбаков вважав Хорса богом сонячного світила, невід’ємного від образу Даждьбога – Сонця, що в принципі не суперечить висновкам В.І. Абаєва про функції цього слова як епітета [Рыбаков 1981, 432; Рыбаков 1988, 444]. До цього слід додати, що навіть у сучасній перській мові існує термін *хоршид* для позначення сонця. Отже, можна погодитись із припущенням А.П. Новосельцева, що ім’я бога *Куар* походить “від іранської назви сонця” [Новосельцев 1990, 145].

Що стосується походження назви іншого бога – *Тенгри* – *Аспандіанта*, то можна повністю погодитись з думкою А.П. Новосельцева, що перша назва *Тенгри* – це “відоме тюркське племінне божество”. Окрім того, дослідник переконливо довів, що “немає сенсу пов’язувати хозарського (гунського. – О.Б.) Аспандіанта з давньоіранськими або навіть вірменськими богами”, оскільки “у формі Аспандіант, а також у культі цього бога в хозарів (гунів. – О.Б.), безумовно, закладена й інша основа, пов’язана з іранським *аспа* – «кінь»”. Тому великий інтерес становить висновок А.П. Новосельцева: “Ймовірно, це було сарматське (масагето-аланське) божество, що відображало культ коня, дуже важливий для кочівників. У цьому середовищі з ним міг асоціюватись і давньоіранський культ героя Спендодата” [Новосельцев 1990, 145–146]. Те, що це так, засвідчують дані Геродота про релігійні вірування масагетів.

Про релігійні вірування масагетів “батько історії” повідомляє: “Шанують вони лише одного бога – сонце і приносять йому в жертву коней. Значення цієї жертви таке: найшвидшому серед богів приносять у жертву найшвидшу серед усіх тварин” [Геродот I, 216]. Така ж інформація міститься в “Географії” Страбона: “Богом они

почитают одно только солнце и ему приносят в жертву коней” (XI, VIII, 8)” [Страбон 1964, 485]. Отже, за часів Античності у масагетів мало існувати головне божество *Куар – Аспандіант*, яке уособлювало собою сонце і якому приносили як жертву коней. Проте з часом масагети-маскути у Дагестані об’єдналися з тюрками-гунами в один племінний союз і таким чином виник міжплемінний культ богів, унаслідок чого функції божеств змінилися, хоча старі назви богів залишились. О.В. Гадло про це зробив такий висновок: “...культ Куара – Аспандіанта, очевидно, являв на ґрунті Східного Дагестану дещо трансформований культ іраномовних кочівників, найвірогідніше, масагетів-маскутів. Що стосується найменування антропологізованої іпостасі Куара Тенґрі-Ханом, то тут неважко побачити намагання пояснити іранський культ через тюркські космогонічні уявлення. Очевидно, тюрки (власне гуни), які зустрілися з культом Куара, сприйняли його як культ свого верховного божества – Тенґрі-Небо – та підтвердили його панівне становище у демонологічній ієрархії, що формувалася, титулом хан” [Гадло 1979, 147].

Є сенс також звернути увагу на паралелі у сімейно-шлюбному житті, що впадає в очі при порівнянні відомостей Мовсеса Калакантуаци про традиції частини дагестанських “гунів” і Геродота про такі ж традиції у середовищі масагетів. І хоча етнологи-еволюціоністи будуть вважати ці збіжності лише наслідком близького рівня суспільного розвитку, хочеться відзначити, що кочове суспільство було дуже консервативне і досить часто паралелі в середовищі номадів являли собою не стільки наслідок спільної схеми розвитку, скільки результат генетичної близькості. Так, опираючись на дані Ізраеля, Мовсес повідомляє про традиції групового шлюбу в середовищі дагестанських гунів: “И еще, преданные похотливым желаниям, [присущим Афродите], по диким языческим нравам своим жен отцов своих брали себе, или два брата брали одну жену, или [один] брал много разных жен” [Мовсес Калакантуаци 1984, 124]. Про груповий шлюб у масагетів Геродот повідомляє таке: “У кожного з них одна жінка, але жінки в них спільні. Елліни кажуть, що такий звичай є в скіфів, але

це не в скіфів, а саме в масагетів. Отже, яку тільки побажає мати жінку масагет, він підходить до її кибитки і вішає на неї свій сагайдак, а потім спокійно злягається з нею” [Геродот I, 216]. Інформацію Геродота про ці звичаї масагетів повторює Страбон, який зазначає: “Каждый мужчина у них женится только на одной женщине, но они пользуются и женами других людей, что даже вовсе не скрывают; тот, кто хочет сойтись с чужой женой, вешает свой колчан на повозке и откровенно сходится с ней (XI, VIII, 6)” [Страбон 1964, 485]. У зв’язку з поширеністю групового шлюбу серед частини дагестанських гунів і масагетів можна висловити припущення про спадкоємність цієї традиції крізь віки, хоча цьому знайдуться певні заперечення.

Походження спеціальних термінів та паралелей у поховальних традиціях та пантеоні дагестанських гунів й іраномовних номадів дослідники пояснюють тим, що в Дагестані гуни включили до складу свого племінного союзу залишки маскутів, які піддалися процесу асиміляції з боку гунів-тюрків [Новосельцев 1990, 92; Гадло 1979, 148]. Але цей процес виявився незавершеним. Так, О.В. Гадло звернув увагу на те, що в тому фрагменті “Історії країни Алуанк”, де йдеться про гунів Алп-Іліт-вера другої половини VII ст., згадується “постельник” *Чаткасар* [Мовсес Калакантуаци 1984, 132], в назві якого дослідник бачить осетинський (алано-маскутський) термін “людина, наближена до дому” (від осетинського *цедисон* – “співучасник”, *хадзар* – “дім, родина”), що, на його думку, може свідчити про маскуто-гунський симбіоз у Південному Дагестані [Гадло 1979, 148].

А.П. Новосельцев вважав дагестанських гунів хозарами, оскільки, на його думку, у Дагестані “відбувався інтенсивний синтез місцевих іранців (а можливо, і кавказців) із прибульцями, які тривалий час називалися гунами, можливо і тому, що серед них гунський елемент був досить впливовим” [Новосельцев 1990, 81]. Проте є підстави вважати, що у VII ст. дагестанські гуни являли собою лише окреме етнополітичне утворення і були включені до складу Хозарського каганату та перебували у васальних відносинах щодо хозарського кагана. “Хроніка Міхрінідів”,

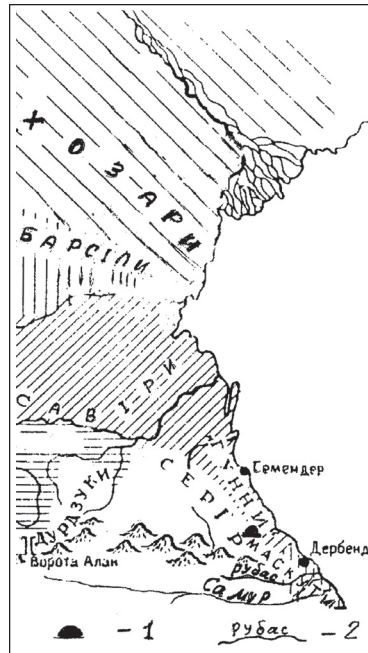
що є складовою частиною “Історії країни Алуанк” Мовсеса Калакантуаци, свідчить про те, що у другій половині VII ст. цар дагестанських гунів Алп-Ілітвер підкорявся “хозарському хану”, який знаходився в Туркестані, і змушений був віддати свою дочку до його гарему [Мовсэс Калакантуаци 1984, 127–128]. Це дало О.В. Гадлу справедливі підстави вважати, що дагестанських гунів тих часів ні в якому разі не можна ототожнювати з хозарами [Гадло 1979, 141]. Аналогічних поглядів дотримувались М.І. Артамонов [Артамонов 2001, 253–268], Л.Б. Гмиря [Гмиря 1993, 279–282] та інші дослідники. У VIII ст. вірменський історик Гевонд, описуючи бурхливі події першої половини VIII ст., відзначав відокремлене становище країни гунів у межах Хозарської держави [Гевонд 1862, 28, 71, 80, 111, 261]. На підставі цього О.В. Гадло висловив припущення, що після 684 р. дагестанські гуни ще досить тривалий час не втрачали своєї етнічної самобутності завдяки тому, що хозари знаходились на півночі, залишивши гунам територію Прикаспійського Дагестану [Гадло 1979, 154]. На думку О.В. Гадла, політичним та етнічним спадкоємцем “царства гунів” у Дагестані в X ст. стало “царство Хайтаг” [Гадло 1979, 150], відоме у ал-Масуді як *Джідан* [Минорский 1963, 126–129, 192]. Однак арабські автори часів Аббасидського халіфату, розповідаючи про народи, які мешкали на північ від Дербента, згадували правителя маскутів [Алемань 2003, 326]. Все це дає підстави вважати, що об’єднання гунів у Приморському Дагестані являло собою залежне від хозарів досить німічне політичне утворення, до складу якого тимчасово входили північні маскути. Внаслідок арабо-хозарських війн наприкінці VII – на початку VIII ст. об’єднання гунів розпалося і північні маскути утворили окреме володіння поблизу Дербента, очевидно зберігаючи номінальну залежність від хозарського кагана. Отже, єпископ Ізраель описав релігійні вірування та інші язичницькі традиції саме маскутів, які тимчасово входили у VII ст. до гунського політичного утворення в Дагестані.

Дослідники вважають, що маскути не зникли безслідно зі сторінок історії, а залишили по собі певну пам’ять у топоніміці. Так, О.В. Гадло припускав, що назва

країни маскутів утримується у формі *Мушкур*, районі між р. Ялама в гирлі р. Самура і р. Бельбек на кордоні між Дагестаном і Північним Азербайджаном [мал. 1] [Гадло 1979, 35]. Крім того, А.П. Новосельцев стверджував, що з перебуванням маскутів можна пов’язувати походження назв річок у Дагестані, які, на його думку, мають іранське походження, – *Рубас* – “лисиця”, *Самур* – “соболь” [мал. 1], а також назву хозарського міста *Самандар*, яке дослідник перекладав із середньоіранських мов як “Білий дім” (*Саман* – “білий”, *дар* – “дім, палац”) [Новосельцев 1990, 92, 126]. Проте останнє припущення щодо зв’язку назви *Самандар* із перебуванням іраномовних маскутів суперечить власним спостереженням А.П. Новосельцева, бо той вважав, що це місто знаходилося “в межах сучасного Північного Приморського Дагестану” [Новосельцев 1990, 126], хоча сам дослідник локалізує країну маскутів у районі Дербента [Новосельцев 1990, 92]. Таким чином, походження назви *Самандар* можна пов’язувати з перебуванням не маскутів, а інших іраномовних етнічних груп, які потрапляли за часів пізньої Античності та раннього Середньовіччя до Дагестану, наприклад з барсилами.

Наявність у ранньосередньовічному Дагестані етнічних груп сармато-аланського походження (аланів, барсилів, маскутів), на думку деяких дослідників, знаходить підтвердження в археологічному матеріалі, насамперед у поховальних пам’ятках. За даними археологічних досліджень, у VI–VII ст. у Прикаспійському Дагестані набули поширення підкурганні катакомбні поховання, ґрунтові катакомбні могильники, ґрунтові поховання в підбоях, ґрунтові ямні поховання, поховання в кам’яних ящиках, склепи тощо [Гмиря 1993, 136–228]. Дослідники намагались пов’язати різноманітні поховальні споруди з перебуванням у Дагестані конкретних етнічних груп часів раннього Середньовіччя. Внаслідок цього Л.Б. Гмиря стверджує, що з маскутами слід пов’язувати підкурганні катакомби Паласа-Сиртського могильника на півдні Дагестану (мал. 1) [Гмиря 1993, 293–305]. Припущення про маскутську приналежність Паласа-Сиртського могильника дотримувались також В.Г. Котович [Котович 1959, 156; Котович 1975, 97] та В.О. Кузнецов

[Кузнецов 1984, 21]. Проте О.В. Гадло появу підкурганних катакомб Паласа-Сиртського могильника пояснює таким чином: “Просунення до Південного Дагестану у IV–V ст. населення з характерними ознаками степової культури, близької до культури аланських пам’яток, добре засвідчене археологією. Величезний курганний некрополь на плато Паласа-Сирт (на р. Рубас-чай), відомий завдяки розкопкам Н.О. Цаласані, О.О. Русова та В.Г. Котовича, дав серію підкурганних катакомб, не відзначених у Дагестані в більш ранню епоху. Правда, конструкції катакомб на могильнику неоднорідні і могильник у цілому свідчить більш про існування на південь від Дербента етнічного конгломерату, ніж про наявність тут однорідної етнічної групи. Проте усі зв’язки компонентів цього конгломерату, як правильно визначили В.Г. Котович та В.О. Кузнецов, ведуть до більш північних областей Північного Кавказу, де переважало до IV ст. сармато-аланське населення” [Гадло 1979, 35–36]. Не менший інтерес становить те, що на південь від Прикаспійського Дагестану, в північно-західних районах Азербайджану, на могильнику Мінгечаур поруч з іншими поховальними конструкціями виявлені катакомбні поховання, що датуються V–VII ст. Автори розкопок цього могильника І. Алієв та Г. Асланов схильні пов’язувати поховання в ка-

Мал. 1. Етнополітична ситуація на Північно-Східному Кавказі у VI–VII ст.

1 – Паласа-Сиртський курганний могильник;

2 – гідроніми іранського походження.

такомбах з аланами [Алієв, Асланов 1976, 229–231; Алієв 1988, 60–61]. Якщо вони дійсно мають рацію, то справджується гіпотеза про ототожнення маскутів із частиною аланів.

Таким чином, можна відзначити, що в I – на початку IX ст. в районі Дербентського проходу проживала іраномовна етнічна група *маскути*, яка походила від масагетів Середньої Азії і була близькосторідною до скіфів та аланів. Появу масагетів-маскутів у Південному Дагестані слід пов’язувати не з переселенням сарматів наприкінці I тис. до н. е., а з міграцією народів із глибин Азії на захід, що було пов’язано з експансією аланів у I ст. н.е., до складу орди яких увійшли масагети-маскути. Тому пізньоантичні та ранньосередньовічні автори плутали масагетів-маскутів з аланами, окрім вірменських авторів, які називали нащадків масагетів “маскутами”. Ця етнічна група у VII ст. увійшла до складу конфедерації племен дагестанських гунів, які перебували у васальній залежності від хозарів. Починаючи з кінця IV ст., маскути проживали як на північ, так і на південь від Дербентського проходу. У VIII – на початку IX ст. маскути ще являли собою окрему етнічну групу, яка згодом розчинилася у середовищі населення Південного Дагестану та Північного Азербайджану.

¹ ...namque ut Lucillum transeam vel Pompeium, qui per Albanos et Massagetas, quos Alanos, nunc appellamus, hac quoque natione perrupta vidit Caspius lacus, Ventidium novimus Antoni legatum strages per hos tractus innumeras edidisse.

² ...ergo in ipso huius compagis exordio, ubi Riphæi deficient montes, habitant Arephæi, iusti homines placiditateque cogniti, quos amnes Chronus et Bisula præterfluunt, iuxtaque Massagetæ Halani et Sargatæ aliq̄ue plures obscure, quorum nec vocabula nobis sunt nota nec mores.

ЛІТЕРАТУРА

- Абаев В.И.* Скифо-европейские изоглоссы. Москва, 1965.
- Алемань А.* Аланы в древних и средневековых письменных источниках. Москва, 2003.
- Алиев И., Асланов Г.* Племена сармато-масагето-аланского круга в Азербайджане // **Древний Восток**. Ереван, 1976.
- Алиев И.* Изучение проблем древней истории, филологии и археологии в Азербайджане // **Вестник древней истории**, 1988, № 1.
- Аммиан Марцелин.* История. Кн. 31 / Пер. с лат. Ю.А. Кулаковского // **Вестник древней истории**, 1949, № 3.
- Артамонов М.И.* История хазар. Ленинград, 1962.
- Артамонов М.И.* История хазар. Санкт-Петербург, 2001.
- Гадло А.В.* Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979.
- Гевонд В.* История халифов. Санкт-Петербург, 1862.
- Геродот.* История в девяти книгах / Пер. А.О. Білецького. Київ, 1993.
- Гмыря Л.Б.* Прикаспийский Дагестан в эпоху Великого переселения народов. Могильники. Махачкала, 1993.
- Егшиз.* О Вардане и войне армянской / Пер. с древнеарм. И.А. Орбели. Ереван, 1971.
- Калинина Т.М.* Сведения ранних ученых Арабского халифата. Москва, 1988.
- Калоев Б.А.* Похоронные обычаи и обряды осетин в XVIII – начале XIX вв. // **Кавказский этнографический сборник**. Т. VIII. Москва, 1984.
- Котович В.Г.* Новые археологические памятники Южного Дагестана // **Материалы по археологии Дагестана**. Т. I. Махачкала, 1959.
- Котович В.Г.* Об этнической принадлежности раннесредневековых катакомбных захоронений Прикаспийского Дагестана // **Пятые крупновские чтения по археологии Кавказа**. Тезисы докладов. Махачкала, 1975.
- Кузнецов В.А.* Очерки истории алан. Орджоникидзе, 1984.
- Менандр.* Продолжение истории Агафиевой // **Византийские историки** / Пер. с греч. С. Дестуниса. Санкт-Петербург, 1860.
- Минорский В.Ф.* История Ширвана и Дербенда X–XI вв. Москва, 1963.
- Мовсэс Калакантуаци.* История страны Алуанк / Пер. Ш.В. Смбатяна. Ереван, 1984.
- Моисей Хоренский.* История Армении / Пер. с древнеарм. Н.О. Эмина. Москва, 1858.
- Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.
- Патканов К.* Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // **Журнал министерства народного просвещения**, 1883, ч. ССХХVI.
- Повість врем'яних літ.** Літопис (за Іпатським списком). Київ, 1990.
- Прокопий из Кесарии.* Война с готами / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. Москва, 1959.
- Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. Москва, 1981.
- Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. Москва, 1988.
- Страбон.* География в 17-ти книгах. Москва, 1964.
- Фавтос Бузанд.* История Армении / Пер. с древнеарм. М.А. Геворгяна. Ереван, 1953.
- Vibенок О.* Iranian-Turkic Ethnic and Cultural Symbiosis in the Steppes of Turan after the Hunnic Expanation // **Східний світ**, 2002, № 1.